

géből. Az egy nagy körbe foglalható kolostorpalota négyszögű alaprajza mellett egy harmadik, szabályosságával a végtelenséget és egységet szimbolizáló geometriai forma, az egyenlő oldalú háromszög is beírható az alaprajz három kardinális pontja közé: szarvai a főhomlokzat két sarkát és a templom oltárának szentségtartóját kötik össze (írja korábban René Taylor [1967]). A tökéletességet kereső alaprajzi kép mellett, amely Salamon templomát is jellemezte, másban is mintaként tekintett az Escorial ókori elődjére. Fülöp rezidenciáját ugyanúgy, mint Salamon palotáját, a templom köré építtette. Bár az Escorialnak háromszor annyi időre volt szüksége az elkészüléshez, mint a legendák szerint a jeruzsálemi templomnak, méreteit tekintve és párhuzamba állítva a római Szent Péter bazilika másfél évszázadot átölelő építkezéseivel, az a maga korában gyorsnak számító huszonegy év alatt épült fel. Az Escorial első építésze az a Juan Bautista de Toledo volt, aki 1546-tól Rómában Michelangelo oldalán a „*secondo architetto*” posztját töltötte be a Szent Péter-bazilika építkezéseivel. Toledo meghalt az Escorial építkezéseinek megkezdése után három évvel, utódjának, Juan de Herreranának munkáját az uralkodó mindvégig személyes felügyelete alatt tartotta. Fülöp mindenre kiterjedő hatalmát az új építészeti stílus (és típus) megteremtésének ellenőrzésében is gyakorolta. A vallási- és uralkodói központot építő Salamonnal Cabrera de Cordoba, Fülöp életrajzírója is azonosította urát, míg apját, V. Károlyt Dávid király szerepében tüntette fel. II. Fülöp az Escorial gyűjteményeiben hozzátvetőleg 7500 keresztény ereklyét halmozott fel; saját és apja síremlékének felállításával kijelölte a család temetkezőhelyét a San Lorenzo templom kriptájában. Az uralkodóház és a spanyol katolicizmus központját kialakítva teremtett a 20. századig ívelő hagyományt, melyben állam és egyház szoros együttműködésben létezett egymással. Ily módon vált napjainkra az Escorial a spanyol közösségi emlékezet helyévé.

A Németalföld és II. Fülöp udvara közti művészeti transzfer, amint azt a tanulmányok is mutatják, a király elődeinek mintáját követte, majd teljesítette ki. A szabadságháborúk kitérőse a két fél közti kulturális kapcsolatok sérüléséhez vezetett, az északi tartomány függetlenné válásával pedig Németalföld egy részével e kötelék teljesen meg is szakadt. Az Escorial példája is jól mutatja azonban, hogy Fülöp uralkodásának második felében az államkatolicizmus sikeresen alakította ki a céljait szolgáló művészeti nyelvet, amelyben a németalföldi modellnek hatalmas szerepe volt. Az itáliai és németalföldi hagyományok befogadásával a „*siglo de oro*” — amelynek kezdetét a kötet tanulmányait végigolvasva talán helyesebb az 1560-as és 70-es évekre tenni — vallásos és világi művészeti produkciója az európai barokk csúcsteljesítményeivel egyenlő rangra emelkedett. Csak remélhető, hogy a kötet nyomán a művészettörténeti szakma más, korábban szintén periférikusnak tartott jelenségek értékeit bemutatva, méltónak tartja majd azok beemelését is abba a kánonba, amelyből Európa nagy részének kora újkori művészeti teljesítménye mindaddig kiszorult.

Ugry Bálint

Julia Anna Riedel

**BILDUNGSREFORM UND GEISTLICHES ORDENSWESEN
IM UNGARN DER AUFKLÄRUNG**

Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.

Stuttgart, Steiner, 2012. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77). IX, 611 o.

**OKTATÁSI REFORM ÉS SZERZETESSÉG A FELVILÁGOSODÁS KORI
MAGYARORSZÁGON**

A piarista iskolák Mária Terézia és II. József alatt

Julia Anna Riedel nagyszabású monográfiája a tübingeni egyetemen megvédett doktori disszertáció nyomtatásban megjelent változata. A mű fő célkitűzése, hogy megmutassa: hogyan élte meg a piarista rend a Mária Terézia és II. József irányításával bevezetett oktatási és egyházi reformokat. A disszertáció a „Fenyegetett rendszerek (*Bedrohte Ordnungen*)” című kutatási projekt keretében készült, ezért fő kérdésfeltevése is a projekt központi témájához igazodik: mennyiben jelentett a

piarista rend számára fenyegetettséget a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutista intézkedések hatására megváltozott magyarországi környezet, és milyen stratégiát dolgozott ki a rend e változó világban a további fennmaradásra.

A kötet négy fő részre tagolódik: a bevezető fejezetek után a szerző elhelyezi a piarista rendet a 18. századi magyarországi oktatási környezetben (*Der Piaristenorden im Bildungswesen des Königreichs Ungarn*), majd rátér az oktatási reformok bevezetésére és annak a szerzetesrendekre, elsősorban a piarista rendre gyakorolt hatásaira (*Bildungsreform und geistliches Ordenswesen*). A negyedik rész az összefoglaló fejezeteket tartja össze: a részletes német nyelvű összegzés után angol és magyar nyelven is olvashatóak a dolgozat főbb tézisei. A kötet függelékében néhány, a téma szempontjából fontosnak ítélt forrás olvasható.

A szerző a bevezetőben (1–45. o.) elsőként a dolgozat fent említett kérdésfeltevését ismerteti. Itt nagyon helyesen rámutat arra a sokszor nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy a szerzetesrendeket érintő felvilágosult abszolutista intézkedések hátterében a vezető értelmiségi körök általános szerzetesellenes beállítottsága húzódik meg, így értelmezhetőek a szerzetesközösségeket érintő, sokszor következetlennek tűnő reformok. A piarista rend szerepét a dolgozat hangsúlyozottan a jezsuitákkal párhuzamba állítva tárgyalja: mivel a — magyaros nevével — kegyes tanítórend működése 1773-ig a jezsuitákkal konkurenciában zajlott, a piarista rend által kidolgozott stratégiák is csak a jezsuita rend tevékenységével történő összevetésben értelmezhetőek. Ez a nézőpont dicséretes módon a dolgozat minden fejezetében visszaköszön.

A szerző ezután a dolgozat központi fogalmait veszi sorra: szerzetesrend, szerzetespap, iskola, szekularizáció, katolikus felvilágosodás, jozefinizmus és felvilágosult abszolutizmus. A rövid magyarázatokban arra törekszik, hogy bemutassa: milyen értelemben használja e fogalmakat a következő fejezetekben. E sokszor túl általános magyarázatok többsége a disszertáció publikált változatából kihagyható lett volna. A szerzetesrendek általános típusainak felsorolása például teljesen fölösleges, különösen úgy, hogy a fogalommagyarázat egyáltalán nem tér ki a trienti reformnak a szerzetességre gyakorolt hatásaira, holott közismerten mind a jezsuiták, mind pedig a piaristák e reformtörekvések következtében és azok továbbviteléért szerveződtek. A katolikus felvilágosodás, különösen pedig a jozefinizmus és a felvilágosult abszolutizmus fogalmainak tárgyalásakor a szerző elsősorban a német nyelvű szakirodalomra támaszkodik, a magyar történetírás elméleti következtetéseit nem tárgyalja, holott e munkákat ismeri, és a későbbi fejezetekben fel is használja. Szemléletes viszont az iskola fogalmának tárgyalásakor az a megfogalmazása, mely szerint az iskola szerepének a 18. században bekövetkezett változása úgy ragadható meg, hogy a tanítóra a század első felében a plébános, később viszont az államhatalom meghosszabbított kezékként tekintettek. A katolikus felvilágosodás tárgyalásakor pedig világossá teszi a szerző, hogy e kérdésben a német történetírásnak ahhoz az irányzatához csatlakozik, amely (többek között a dolgozat témavezetője, Anton Schindling által is képviselt módon) ezt a szellemi áramlatot egyfajta stabilizáló tényezőnek tekinti, mely egyrészt a felvilágosodás korának eszméiből táplálkozott, de nem akarta szétfeszíteni a kor politikai és társadalmi kereteit, másrészt egyfajta gyűjtőfogalomként a katolikus egyház reformjéért küzdő szellemi mozgalmakat (janzenizmus, episzkopalizmus, febronianizmus, reformkatolicizmus stb.) fogta össze.

A következő, a kutatás jelenlegi állását bemutató részfejezetben is csak nagyon tömören ismerteti a szerző a magyarországi szakirodalom eredményeit, a különböző irányzatok közötti különbségeket pedig csak a sztereotípiák szintjén (kuruc-labanc ellentét) tárgyalja. Az ezt követő, a dolgozat forrásait bemutató alfejezet viszont világossá teszi, hogy a szerző széleskörű levéltári kutatásokat végzett témája feltárására Budapesten kívül Bécsben és Rómában is, a dolgozat forrásbázisának gerincét pedig a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának vonatkozó iratanyaga alkotja.

A dolgozat következő nagy része (47–236. o.) a 18. századi magyarországi oktatás és a piaristák viszonyát tárgyalja, elsősorban a magyar szakirodalom eredményeinek felhasználásával. Az oktatás helyzetének áttekintése mellett szemléletesen mutatja be azt a konkurenciaharcot, mely a jezsuiták és a piaristák között az 1730-as évektől kezdve zajlott, miután a kegyes tanítórend engedélyt kapott felsőbb iskolák működtetésére is. Az áttekintést igényesen szerkesztett térképek segítik a magyar piarista rendtartományról, a jezsuiták és a piaristák középfokú oktatási intézményeiről, valamint a tankerületekről (68–73. o.). Külön részfejezet foglalja össze a piarista rend magyarországi történetét, az elbeszélést pedig egy, a magyarországi piarista rendházakat bemutató metszetekből álló képgaléria is színesíti (94–114. o.). Ezt követően a szerző összehasonlítja a század második felében tevékenykedő tartományfőnökök életútjait, megerősítve azt, a kutatás

számára már ismert tény, hogy a főként előkelő családból származó tartományfőnökök római tanulmányokkal és sokszor hosszabb külföldi utazással felvértezve irányították a magyarországi piarista rend tevékenységét.

Az ezt követő részfejezet a piarista tanítási módszerrel foglalkozik. Ennek az ismertetésnek a legfőbb érdekessége a piarista tantervek és a központi jezsuita tanterv, a *Ratio studiorum* összehasonlítása. A szerző itt arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyire igazolható az a tézis, mely szerint a piaristák korszerűbb oktatási elveket vallottak magukénak, mint a század közepére már elavultnak számító jezsuiták. Az összevetés izgalmas eredményt hoz: a piaristák egyrészt nagymértékben támaszkodtak a jezsuita rendszerre, különösen a latinoktatás terén mutakoztak jelentős átfedések, idővel pedig a jezsuiták is fogékonyvá váltak a felvilágosodás hatására előtérbe került tudományok (történettudomány, kísérleti fizika, geometria stb.) hangsúlyosabb tanítására. Különösen a század közepi, Córver János tartományfőnök összeállította piarista tanterv azonban már olyan nagy mértékben szerepeltette az új tudományok, mindenekelött az „újabb (*recentior*)” filozófia eredményeit, hogy azt még a piarista rendfőnök is kritikával illette. A szerző ezenkívül arra is felhívja a figyelmet, hogy az általános jezsuitaellenes hangulat még inkább megerősítette a Társaság oktatási rendszerének maradiságába és a piarista oktatás korszerűségébe vetett hitet.

Ezután joggal merül fel a kérdés, hogy a piaristák hogyan viszonyultak a felvilágosodás tanításaihoz, így a dolgozat erre a kérdésre is választ keres. Annál is inkább, mert a piaristák fontos társadalmi szerepet töltöttek be a korszakban lelkipásztorként, házitanítóként, szemináriumi tanárként, de püspöki titkárként és táborigényelőként is. Néhány ismert (Benyák Bernát, Horányi Elek, Koppi Károly, Révai Miklós stb.) és kevésbé ismert (pl. Kibling József) magyarországi példán keresztül mutatja be, hogy a Gerencsér István megfogalmazta „piarista felvilágosodáson” valójában a katolikus felvilágosodásnak a piarista renden belüli megnyilvánulását érthetjük az újabb tudományok művelésétől, az egyházi reformgondolatok megfogalmazásán át a politikai publicisztikai tevékenységig. A magyarországi mérsékelt felvilágosodás kutatását a szerző ezen a ponton új szemponttal egészíti ki. Megfogalmazása szerint ugyanis a rendi kereten kívül élő, majd egyes esetekben a rendet elhagyó és világi papi pályára lépő tudós szerzetespap személyében a korszakban megjelenik a „polgári-szerzetes tudós (*geistlich-bürgerlicher Gelehrter*)” — a fogalom magyar fordítását maga a szerző adja az összefoglalásban —, aki a rendjétől függetlenül, önálló egzisztenciális háttérrel tevékenykedik, és válik a mérsékelt felvilágosodás hirdetőjévé. Így sokban különbözik a hagyományos egyházi tudóstól. E réteg kialakulásának háttérében a jezsuita rend feloszlata, József kolostorbezárásai, valamint az oktatás állami felügyelete áll a tanárok fizetésének és nyugdíjának bevezetésével. A szerző szerint bár kötetlenül kívül élő szerzeteseket a Német-római Birodalom más fejedelemségeiben is találunk, a fenti okok miatt a Habsburg Monarchia különösen alkalmas volt e réteg kialakulására.

Az ezt követő harmadik nagy részt, mely a kötet majdnem felét teszi ki (237–510. o.), a szerző az oktatási reform és a szerzetesség viszonyának szenteli. Ezzel kapcsolatban fontos az a megállapítása, hogy az oktatási reform nem mehetett volna végbe egyházi támogatás nélkül. Egyrészt az intézkedések kidolgozásában számos egyházi személy vett részt, másrészt a teljes intézményrendszer államosításának és kizárólag világi tanárok alkalmazásának a korszakban nem voltak adottak a feltételei. Az oktatási reform és a piaristák kapcsolatát pedig az is jól mutatja, hogy a reformok előkészítésében piarista szerzetesek is részt vettek, mint Gratian Marx vagy Piller Celesztin. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Mária Terézia kifejezetten szövetségesként tekintett a piaristákra oktatáspolitikája végrehajtásában. Már a jezsuita rend feloszlata előtt komoly állami támogatásban részesült a rend, 1773 után pedig négy volt jezsuita iskolát is a piaristákra bízott a Habsburg kormányzat.

Ezt követően a kötet részletesen bemutatja a *Ratio educationist*, három fontos elemet emelve ki az oktatási reformból. Egyrészt kontinuitást képviselt a kora újkori oktatási rendszerrel, ezt a latin nyelv tanításának fontossága is bizonyítja, mely a tanulmányok felét tette ki ezután is. Másrészt megjelent új követelményként a hasznosság elve: az új tantárgyak bevezetése is főként azt a célt szolgálta, hogy a diákokból az állam számára hasznos alattvalók váljanak. Az állami tanfelügyelők kinevezése pedig már a szekularizáció felé vezető útként értékelhető. Itt tér ki a szerző a bevett protestáns felekezeteknek a reformokkal szembeni ellenérzéseire is.

Az előző fejezethez hasonlóan itt is több, a magyar szakirodalomból már jól ismert eredmény bemutatásával találkozunk. Ez érthető, sőt hasznos jellegzetessége a munkának, hiszen az elsősorban a magyar történelemben kevésbé jártas német nyelvű szakközönségnek íródott. A feje-

zet második része azonban számos újdonsággal szolgál a magyar olvasónak is, itt ugyanis a szerző a reformoknak a piaristákra gyakorolt hatását elsősorban rendi források segítségével ismerteti. Fontos megállapítás, hogy a piaristáknak a terézianus reformkorszakban történt fokozott igénybevétele a józsefi intézkedések káros hatásaival párosulva idővel teherterhelést jelentett a rend számára. Azzal, hogy József megtiltotta a római központtal és a szomszédos rendtartományokkal folytatott kommunikációt, valamint korlátozta a tartományfőnök befolyását a provincia irányítására, destabilizálta a piaristák működését. Ezt tovább fokozta a generális szemináriumok felállítása, de leginkább káros következményűnek az az állami törekvés bizonyult, amely szét akarta választani a rendi és az oktatási ügyeket, utóbbiakat a tankerületi igazgatók hatáskörébe utalva. Ehhez járult még több intézmény státuszának lefokozása, valamint a lelkipásztori tevékenység korlátozása, mely utóbbi fontos megélhetési forrás volt a rendtagok számára.

A jozefinista szerzetespolitika második hulláma, az 1785 utáni időszak a korábban privilegizált státuszban lévő piaristák számára is egzisztenciális veszélyt hordozott. A szerző részletesen ismerteti azt, a szakirodalomban eddig csak vázlatosan feldolgozott reformtervezetet, mely a rend intézményeinek állami kezelésbe vételét, vagyis végső soron a magyarországi piaristák feloszlását eredményezte volna. Eszerint a piarista oktatási rendszerből korabeli megfogalmazással „szorgalmas tanárok pusztja növendékiskolája (*eine blasse Pflanzschule tüchtiger Lehrer*)” vált volna, az államhatalom tehát teljes mértékben kisajátította volna saját céljaira a piarista intézményrendszert, felszámolva annak szerzetesi jellegét. Ez végül azért nem következett be, mert a rend a szerény alapítványok és a megnövekedett feladatok miatt olyan rossz anyagi helyzetben volt, hogy az állami átvétel ráfizetés lett volna. Így a rend átalakítása 1787-ben végleg lekerült a napirendről.

Az egzisztenciális bizonytalanság természetesen a rend belső életére is káros hatással volt, ahogy azt már a korábbi kutatás is megállapította. A szerző azonban itt is jelentősen kiegészíti az eddig ismert képet a piarista források segítségével. A legfőbb nehézséget a rendi vezetés számára a fegyelem meglazulása jelentette, különösen az a tény, hogy a rendtagok úgy próbáltak menekülni az esetleges feloszlás okozta egzisztenciális fenyegetettségől, valamint a fokozott igénybevétel okozta leterheltségtől, hogy a rendi kereten kívüli elfoglaltságokat kerestek maguknak (lelkipásztori, magántanítói, pesti egyetemi tanári stb. feladatokat). Hiába szólította fel többször is a rendi vezetést a Helytartótanács a helyzet javítására, érdemi javulást nem sikerült elérni. A magyarországi rendtartomány azonban nem állt tétlenül a létét fenyegető események előtt. Egyrészt a Bécsben tevékenykedő rendtagok segítségével naprakész információi voltak a kormányzat terveiről, másrészt a tartományi vezetés is dolgozott ki reformjavaslatokat a rend működésére, harmadrészt a rendtagok is panaszlevelekkel ostromolták a Helytartótanácsot, sőt még magát az uralkodót is helyzetük javítása érdekében. Ez a szerző szerint részleges eredményeket is hozott: a kormányzat újból engedélyezte a növendékek korábban leállított felvételét, és engedményeket adott a generális szemináriumi képzéssel kapcsolatban is. Ahogy azonban a magyar rendtartományra vonatkozó, szemléletes statisztikák mutatják (479–486. o.), ezek az évek a hanyatlás időszakát jelentik a magyarországi piaristák számára. A jozefinista egyházpolitika továbbélésének jó bizonyítéka, hogy a legtöbben 1790 után léptek ki a rendből.

A kötet összefoglaló fejezete kiemeli a dolgozat legfontosabb téziseit, többek között a piaristák és jezsuiták közötti konkurenciaharcot az utóbbiak 1773. évi feloszlásáig, a piaristák fontos szerepét a magyarországi katolikus felvilágosodás közvetítésében, különös tekintettel a szerző által „polgári-egyházi tudósnak” nevezett társadalmi csoport megjelenésére, a piaristáknak a terézianus egyházpolitikában játszott központi szerepére, és arra a fenyegetettségre, amelyet a magyarországi piarista rendtartomány vezetősége és egyes tagjai tanúsítottak a jozefinista szerzetespolitikának a rendre veszélyes iránya ellen. Bár a kötet adós marad a több helyen ígért összehasonlítással, mely a magyarországi helyzet összevetését célozta volna a Habsburg Monarchia, valamint a Német-római Birodalom más területeivel, a vizsgálat a magyar történetírás számára is fontos kiegészítésekkel szolgál a felvilágosodás korának egyház- és oktatáspolitikai kérdéseihez.